

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ З'ЯСУВАЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

SEMANTIC AND SYNTACTIC FEATURES OF EXPLANATORY CONSTRUCTIONS IN SCIENTIFIC DISCOURSE

Олійник Е.В.,

orcid.org/0000-0003-1513-6026

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української мови та славістики

Бердянського державного педагогічного університету

Увагу нашої статті зосереджено на з'ясувальних складнопідрядних реченнях як одному з ресурсів, що допоможе осягнути специфіку синтаксичної організації наукового дискурсу. І хоча з'ясувальні конструкції є найпоширенішим різновидом складнопідрядних речень, сьогодні немає монографічних описів їх функціонування у науковому стилі сучасної української мови. Оскільки семантичні особливості з'ясувальних складнопідрядних речень цілком залежні від сфери вживання, доречно дослідити їх у науковому мовленні, що дозволить зробити внесок у розвиток теорії наукового дискурсу. Недостатність лінгвістичного опису проблематики наукових текстів, їх організації та засобів вираження зумовлює актуальність нашої розвідки.

У роботі здійснено аналіз семантико-синтаксичних особливостей складнопідрядних з'ясувальних речень, які функціонують у науковому дискурсі, зокрема визначено роль з'ясувальних конструкцій у науковому тексті; схарактеризовано лексичне навантаження та різноманітність опорних слів, котрі приєднують підрядну частину досліджуваних одиниць у науковому стилі.

Дослідження засвідчило, що науковий дискурс як сфера функціонування з'ясувальних складнопідрядних речень має величезний потенціал, оскільки саме в ньому спостерігаємо можливість значного розкриття структурно-семантичних можливостей такого типу складнопідрядних речень.

Означені речення в науковому стилі відіграють провідну роль як у формуванні структурно-композиційних параметрів тексту, так і в організації його концептуально-змістового наповнення. Такі можливості реалізації зумовлені антропоцентричністю з'ясувальних конструкцій, що передбачає широку перспективу їх трансформації та підлаштуваності під вимоги сфери вживання.

Доведено, що специфіка з'ясувальних конструкцій у науковому стилі визначає низку структурно-семантичних тенденцій їх розвитку, зокрема розширення типового спектру лексем зі значенням передачі інформації через уведення лексико-семантичної групи дієслів зі значенням мислення тощо.

Ключові слова: з'ясувальні складнопідрядні речення, науковий дискурс, семантика, опорне слово, інтелектуальна діяльність.

The focus of our article is on explanatory complex sentences as one of the resources that will help to understand the specifics of the syntactic organization of scientific discourse. Although explanatory constructions are the most common type of complex sentences, today there are no monographic descriptions of their functioning in the scientific style of the modern Ukrainian language. The semantic features of explanatory complex sentences depend entirely on the scope of use, so it is appropriate to explore them in scientific speech, which will contribute to the development of the theory of scientific discourse. The insufficiency of the linguistic description of the problems of scientific texts, their organization, and means of expression determines the relevance of our research.

The author of the work analysed the semantic and syntactic features of complex explanatory sentences that function in the scientific discourse, in particular, determined the role of explanatory constructions in the scientific text; characterized the lexical load and the variety of keywords that connect the subjunctive part of the studied units in the scientific style.

The research showed that scientific discourse as a sphere of functioning of explanatory complex sentences has a huge potential, as we see in it the possibility of significant disclosure of structural and semantic possibilities of this type of complex sentences.

These sentences in the scientific style play a leading role in the formation of structural and compositional parameters of the text, and the organization of its conceptual and semantic content. Such possibilities of realization are caused by the anthropocentricity of explanatory designs that provide a wide prospect of their transformation and adaptation to requirements of the sphere of application.

It was proved that the specificity of explanatory constructions in the scientific style determines the number of structural and semantic trends in their development, in particular, the expansion of the typical range of tokens with the meaning of information transmission through the introduction of a lexical and semantic group of verbs with meaning, etc.

Key words: explanatory complex sentences, scientific discourse, semantics, basic word, intellectual activity.

Постановка проблеми. Науковий стиль уважають одним із провідних функційних різновидів сучасної української літературної мови, що має дуже широку сферу застосування. Це особлива мовна

сфера, специфіка якої визначається переважно характером реалізації в ній інтелектуальної діяльності. Саме сфера наукового спілкування має на меті найбільш точне, логічне, однозначне висловлення

думки. Головною формою думки у науковій мові постає поняття, а мовне втілення динаміки мислення здійснюється через судження й умовисновки, хід логічних роздумів особливо підкреслений.

Тому сьогодні надзвичайно важливим для науки як галузі реалізації мовних одиниць є вивчення лексичних і граматичних аспектів наукового стилю, форм об'єктивації наукового знання, а також дослідження структурно-композиційних особливостей наукових текстів.

Поле нашого зору зосереджено на з'ясувальних складнопідрядних реченнях як одному з ресурсів, що допоможе осягнути специфіку синтаксичної організації наукового дискурсу. І хоча з'ясувальні конструкції є найпоширенішим різновидом складнопідрядних речень, сьогодні немає монографічних описів їх функціонування у науковому стилі сучасної української мови. Оскільки семантичні особливості з'ясувальних складнопідрядних речень цілком залежні від сфери вживання, доречно дослідити їх у науковому мовленні, що дозволить зробити внесок у розвиток теорії наукового дискурсу. Недостатність лінгвістичного опису проблематики наукових текстів, їх організації та засобів вираження зумовлює актуальність нашої розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблеми наукового тексту стали об'єктом пильного вивчення українських і зарубіжних дослідників: Р. Алікаєва, М. Арделян, О. Баженової, І. Білодіда, А. Васильєвої, З. Висоцької, М. Кожиної, А. Коваль, М. Котюрової, О. Крижанівської, Н. Непійводи, М. Пешак, О. Покровської, С. Руденко, Л. Сапожнікової, П. Селігея, Л. Славгородської, А. Суперанської, О. Троянської та ін.

Синтаксичні параметри наукової мови почали детально вивчати ще із 20-х рр. минулого століття (О. Курило, О. Синявський).

За твердженням І. Вихованця, розвиненість мови, її здатність до використання в науковій сфері великою мірою визначаються розвитком синтаксичної будови, оскільки синтаксис забезпечує реальне втілення двох основних функцій мови – комунікативної та пізнавальної [4, с. 204].

Постановка завдання. Мета роботи – описати семантико-синтаксичні особливості складнопідрядних з'ясувальних речень, котрі функціують у науковому дискурсі. Для досягнення мети розв'язуємо такі завдання: визначити роль з'ясувальних конструкцій у науковому тексті; схарактеризувати особливості семантики опорних слів, що приєднують підрядну частину досліджуваних одиниць, і проаналізувати їх різноманітність у науковому стилі.

Виклад основного матеріалу. З'ясувальне складнопідрядне речення утворює синтаксичну єдність, у якій у головній частині окреслено *спосіб передачі* мовленнєво-мисленнєвої, експресивної або емоційно-оцінної діяльності суб'єкта, а в підрядній – *конкретний зміст* мовлення, думки, споглядання, оцінки: **К.-Г. Юнг колись стверджував, що людська психіка своїми коренями уходить в органіку, хімізм і далі в неорганічну матерію, підкреслюючи тим самим її родинні зв'язки з природно-космічними процесами та явищами** [10, с. 45]; *Подорожуючи у 1916 р. по Японії, Р. Тагор помітив, що вірші японців – це насамперед вірші-картини, а не вірші-пісні, бо розуміє японець очима, а не розумом* [13, с. 19].

У сучасних лінгвістичних студіях простежено думку, що з'ясувальне складнопідрядне речення є найбільш антропоцентричною моделлю складного речення, оскільки в його головній частині обов'язково наявні лексеми, котрі передають певний вид мовленнєвої, інтелектуальної, емоційної діяльності людини тощо.

Сутність змістових відношень між частинами з'ясувального речення, їх темпоральна та ментально-просторова різнорядність зумовлюють особливий характер цих конструкцій, оскільки в них експлікується не тільки результат мовленнєво-мисленнєвої діяльності, але і спосіб його досягнення, оцінка тощо. Складнопідрядні з'ясувальні речення дозволяють визначити специфіку такої діяльності в межах певної сфери її реалізації. Головну роль у цьому відіграє семантика опорних слів, що приєднують підрядну частину. Саме опорне слово в окреслених реченнях є не лише найважливішим компонентом головної частини, але і зв'язним елементом предикативних одиниць, які утворюють «контактну рамку» (С. Ільєнко), як-от: [*говорити, що*]; [*вважати, що*]; [*добре, що*] тощо.

У ролі опорного слова головної частини з'ясувального складнопідрядного речення найзатребуванішими постають дієслова, рідше – віддієслівні іменники, предикативи [11, с. 43–45]. У головній частині з'ясувальних конструкцій, що функціують у науковому дискурсі, можна виділити такі семантичні групи опорних дієслів:

1) мовлення (*говорити, заявляти, зауважувати, мовити, признаватися, твердити, стверджувати* тощо): *Це змусило деяких його критиків заявити, що цього не можна робити, бо соціальні та моральні міркування є важливими чинниками утворення права і не дають йому можливості узаконити зловживання владою* [12, с. 93]; *Та й сам Олександр Петрович обмовляється, що дані*

характеристики неоднаковою мірою стосуються різних груп пролетаріату: більше – освічених і висококваліфікованих, менше – малокваліфікованих робітників і сільськогосподарського пролетаріату [8, с. 25]; Сімдесят років нам **твердили**, що найбільший ворог науки є Церква, вона обмежує свободу науки, бере в полон, нищить [10, с. 120]; Результати проведених досліджень **дають підстави стверджувати**, що за використання ОМК рослини пшениці озимої формували потужну кореневу систему з покращеними морфологічними показниками порівняно з контролем [1, с. 60];

2) розумової діяльності (вважати, відзначати, зазначати, знати, пам'ятати, розуміти тощо): Р. Штаммлер також **вважав**, що юридичні науки виникають, усталюються та починають діяти незалежно від державної організації [12, с. 98]; Вони **відзначали**, що інформаційним називається суспільство, в якому обробкою інформації зайнято більше людей, ніж обробкою сировини і матерії [13, с. 42]; Так, Г. Кельзен **зазначає**, що аналітична чистота будь-якої теорії права може бути скомпрометована введенням до неї визначеного Дж. Остіном психологічного чинника [12, с. 91]; Слід **пам'ятати**, що судження, на відміну від твердження, не має психологічного відтінку; знаходячи своє втілення у мові, не залежить від неї, може формулюватися різними реченнями тієї самої мови [7, с. 58];

3) узагальнення, висновку (впливати, виявлятися, підкреслювати, показувати, виходити, приходити до висновку тощо): З **формули впливає**, що, зменшуючи товщину діелектрика між пластинами або збільшуючи площу перекривання пластин, можна дістати конденсатор більшої ємності [6, с. 33]; Ми **з'ясували**, що рухомі носії зарядів у провіднику переміщуються під дією зовнішнього електричного поля доти, доки не вирівнюються потенціали всіх точок провідника [6, с. 38]; Отож, **виходить**, що істина суб'єктивна, цебто залежить від суб'єкта, а це вело до етичного релятивізму, який переростав у виправдання аморалізму [5, с. 88]; Порівнюючи метафізику з математикою, кенігсберзький мислитель **дійшов висновку**, що метафізика не є наукою, і спробував дати відповідь на запитання: чи можлива наукова метафізика? [13, с. 6];

4) інформації (писати, інформувати тощо): З цього приводу Г. Шпет **писав**, що «моральне», «практичне» мало для нього значення не лише пріоритету інтересу і важливості, але змушувало його розв'язувати і теоретичні проблеми філософії, висуваючи завжди перед його розумовим поглядом власні вимоги [13, с. 36];

5) відчуття, сприймання (бачити, спостерігати, уявляти, з'ясувати, передбачати тощо): Зазначений договір завжди **передбачає**, що договір про закупівлю не спрямований на розмежування компетенції органів управління та не стосується реалізації владної управлінської функції замовником [2, с. 7].

За нашими спостереженнями, одна з основних тенденцій функціонування складнопідрядних з'ясувальних конструкцій у науковому стилі – збільшення складу опорних слів зі значенням передачі інформації.

У сучасній українській мові існує великий спектр дієслівних та іменних лексем, але багато з них через різні причини є непридатними для наукового дискурсу, оскільки можуть бути звернені до емоційної сторони усного мовлення (*кричати, мовити, теревенити, базікати*). Непридатність подібних засобів для наукового стилю цілком очевидна, проте вимоги різноманітності сигналів «уведення» чужого слова істотно й для наукових текстів.

Лексична різноманітність опорних слів у науковому стилі досягається насамперед через введення лексем зі значенням мислення (можуть указувати на процес мовлення), а також за допомогою лексем інших семантичних груп (*підкреслювати, вказувати, зазначати, помічати тощо*), які зазнають певних семантичних трансформацій, позначаючи процес передачі інформації: *Погоджуючись із німецькими мислителями щодо предмета філософії, Міхневич підкреслює, що саме розвиток художньої творчості, ремісничої, політичної, суспільної діяльності, є умовою виникнення філософії, позаяк вони стимулювали розумову діяльність та розвиток свідомості* [13, с. 8]; *Це, на думку Л. Хелмса і У. Сурела, вказує, що політична опозиція – це здебільшого квазіоднорідна композиція/структура у складі парламентської меншості (акторів/гравців парламентської меншості), які не змогли увійти до композиції уряду* [3, с. 54]; *В.К. Колпаков зазначає, що роль реєстраційної процедури полягає переважно в підтвердженні юридичних фактів* [2, с. 8].

Залучення дієслів зі значенням мислення до головної частини досліджуваних конструкцій у науковому дискурсі цілком зрозуміло й передбачувано, оскільки, з одного боку, процеси мовлення і мислення онтологічно пов'язані, а з іншого – дієслова зі значенням мислення становлять велику лексико-семантичну групу, значна частина якої не має емоційно-оцінних компонентів.

Семантичний потенціал лексем такого типу в науковій мові може використовуватися по-різному: може знівелюватися до базової семи

на позначення процесу мовленнєвої діяльності або актуалізуватися, і тоді застосовуються додаткові семантичні компоненти.

Нівеляція семантичних відмінностей опорних слів зазвичай зумовлена їх близькістю у викладі, однорідному за тональністю оцінки, наприклад, у «неупередженому» описі поглядів: *Піфагор уважав, що світ упорядковують числа, а Левкіп і Демокрит обґрунтували атомістичну концепцію. Великий філософ Платон розробив вчення про «ідею», з якого розпочинається об'єктивний ідеалізм. Його учень Аристотель стверджував, що кожна річ – це єдність матерії та форми, які не можуть існувати окремо. Зрозуміло, що давньогрецька філософія закладає основи раціоналізму у філософії* [5, с. 20].

Актуалізація семантичного потенціалу лексеми характерна також для викладення історії питання або для полемічних фрагментів, де суттєвою є вказівка не лише на факт мовленнєвої діяльності, але й експлікація її особливостей: припущення, переконання, упевненість тощо: *Давні греки вважали, що спочатку існувала передфілософія, що проявлялася в трьох різновидах: гомерівському, гесіодівському й орфічному. Насамперед ідеї передфілософії в античному релігійно-мітологічному варіанті відтворені в безсмертних поемах «Іліада» й «Одіссея», які традиційно приписують легендарному співцеві Гомеру. Звісно, треба зважати на те, що до названих поем слід підходити як до художніх творів, у які вкраплені питання світогляду, що дає підстави ставитися до них і як до форм передфілософії античного часу. Доцільно зауважити, що в «Іліаді» наголошено, начебто світобудова становить єдність трьох частин: Землі як нерухомої площини заокругленої форми, а також рівно віддалених від неї Неба, підтримуваного стовпами, і Підземелля. У поемі зазначається, що все, – не виняток і боги, – пішло від Океану, чим спричинена кровна спорідненість олімпійських мітологічних істот* [5, с. 71]; *Мислитель переконаний, що здатність людини до пізнання безумовного є її природною сутнісною рисою, закладеною самим Творцем* [13, с. 9].

Семантична трансформація опорних слів зі значенням мислення має свою специфіку. Реалізація семантичного потенціалу дієслів зі значенням мислення, які у науковому дискурсі мають можливість означати передачу інформації, передбачає різну міру актуалізації ментальної семи: повну, часткову і знівельовану.

Повна актуалізація ментальної семи супроводжує спробу проникнення до приватного світу

чужої свідомості (Б. Рассел). У науковому дискурсі подібні спроби побудовані на основі аналізу відомих праць, проте ніяка глибина розуміння (лише інтерпретує, а отже, змінює чужу думку) не дає права на достовірність припущення, тому в тих випадках, коли автор дійсно намагається осягнути приватний світ іншого дослідника, він, слушно, супроводжує свої припущення вказівками на їхню можливу недостовірність: *Переймаючись питаннями походження життя, філософ [Емпедокл] займався розв'язанням проблеми співвідношення частини і цілого, оскільки вважав, що спочатку виникли окремі живі органи. Приміром, він писав, що спочатку виникло багато голів без карку і шиї, блукали голі руки без пліч, а самотні очі без лобів. Ці роз'єднані члени зійшлися завдяки силі любові – і почали виникати живі істоти, з яких вижили тільки пристосовані. Емпедокл дійшов висновку, що людина не спроможна сприйняти швидкості світла, бо вона дуже велика* [5, с. 84].

Часткова актуалізація ментального компонента семантики разом із набуттям семи «передача інформації» припускає наявність експлікованих підстав для об'єктивації сфери чужої думки. Подібна семантична трансформація зазвичай пов'язана зі значною (проте обґрунтованою) мірою втручання в чуже слово: *Водночас Платон зазначає, що речі причетні до ідеї, бо будь-яка річ виникає через її причетність до особливої сутності. Присутність означає, що ідеї присутні в речах як їхній зразок і прообраз. Проте філософ признається, що сам не зрозумів остаточно таких взаємин. Платон стверджує, що в усіх речах наявна сила світового архітектора, який створив цей світ* [5, с. 98]. У подібних випадках ступінь і виправданість втручання в чуже мовлення й думку можуть бути остаточно встановлені тільки на основі порівняння першоджерела з повторною інтерпретацією. Таке використання дієслів зі значенням мислення передбачає, що основна відповідальність за наведені слова лежить на цитувальникові, тому подібний спосіб уведення чужого слова потребує ґрунтовного вивчення першоджерела й досвіду потракування чужої думки.

Нерідко спостерігаємо приклади, коли часткове пряме цитування підкреслює наближеність переказу та, відповідно, значну міру нівеляції ментальної семи в опорному слові: *Зокрема, А.В. Наумов вказує, що у ряді випадків теорія об'єкта злочину як суспільних відносин «не завжди спрацьовує»* [9, с. 22].

Зміст стверджувальної цитати може бути й більшим, у таких випадках наведена думка стає

ніби своєрідною тезою, котру підтверджує «пряма мова» цитованого: *Зберігає свою актуальність застереження Д. Чижевського, що «ми знаходимося у досить скрутному становищі, коли хочемо схарактеризувати українську філософську думку, бо ми можемо з повною певністю сказати, що маємо тут справу лише з початками і наміченням думок, які можуть бути розвинені в дальшій філософській творчості українських мисленників майбутнього». Наш історик національної філософії наголошував, що український великий філософ може з'явитися лише в майбутньому* [5, с. 29].

Пропонована в науковому дискурсі градація «ментальності» дієслів зі значенням мислення відображає динамічність у взаємодії мови та мовлення, а також показує складність взаємовідношень експлікованого та не експлікованого в науковому тексті.

Висновки. Науковий дискурс як сфера функціонування з'ясувальних складнопідрядних речень

має величезний дослідницький потенціал, оскільки саме в ньому спостерігаємо можливість значного розкриття структурно-семантичних і функційних можливостей такого типу складнопідрядних речень.

Досліджувані речення в науковому стилі відіграють провідну роль як у формуванні структурно-композиційних параметрів тексту, так і в організації його концептуально-змістового наповнення. Такі можливості реалізації зумовлені антропоцентричністю моделі з'ясувальних конструкцій, що передбачає широку перспективу їх трансформації та підлаштованості під вимоги сфери вживання.

Специфіка з'ясувальних конструкцій у науковому стилі має низку структурно-семантичних особливостей їх розвитку, зокрема розширення кола лексем зі значенням передачі інформації через уведення лексико-семантичної групи дієслів зі значенням мислення тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Агроекологічний журнал. 2018. № 1. 183 с.
2. Адміністративне право і процес. 2018. № 3 (22). 136 с.
3. Актуальні проблеми політики. 2016. Вип. 58. 316 с.
4. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. Київ : «Пульсари», 2004. 398 с.
5. Гринів О. Історія філософії. Курс лекцій для аспірантів. Львів, 2015. 559 с.
6. Засєкіна Т.М., Засєкін Д.О. Фізика і астрономія : підручник для 11 класу. Київ : УОВЦ «Оріон», 2019. 304 с.
7. Ковалів Ю.І. Абетка дисертанта: методологічні принципи написання дисертації : посібник. Київ : Твім інтер, 2009. 460 с.
8. Константінова В.М. Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на Півдні України (друга половина XIX – початок XX століття). Запоріжжя, 2011. 100 с.
9. Лихова С.Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України) : монографія. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2006. 573 с.
10. Наука і цінності людського буття : колективна монографія / за заг. ред. В.П. Мельника. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2013. 550 с.
11. Олійник Е.В. Семантика та прагматика з'ясувальних складнопідрядних речень : монографія. Донецьк : Юго-Восток, 2010. 136 с.
12. Філософія права : підручник / за заг. ред. О.Г. Данильяна. Харків : Право, 2009. 208 с.
13. Філософські обрії. 2012. Вип. 28. 224 с.